

**ЗА РОЛЯТА НА ЛЕКСИКАЛНИТЕ СРЕДСТВА
ПРИ ИЗРАЗЯВАНЕТО НА ТЕМПОРАЛНОСТ
В БЪЛГАРСКИЯ И ПОЛСКИЯ ЕЗИК**

Лилия Кънчева-Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**THE ROLE OF LEXICAL CONSTRUCTIONS IN EXPRESSING
TEMPORALITY IN BULGARIAN AND POLISH**

Liliya Kancheva-Ivanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This paper focuses on certain aspects of the relationship between the grammatical meanings of tense of the verb with the lexical meaning of some temporal modifiers on the basics of material from Bulgarian and Polish. Special attention has been paid to the verbal phrases beginning with the adverbs *sega* „now“, *togava* „then“ and *veche* „already“ and their Polish equivalents.

Key words: *sega* / *teraz*, *togava* / *wtedy*, *veche* / *już*, temporal modifiers, tense of the verb

Темпоралността е една от категориите, предизвикващи най-голям интерес в езикознанието. Най-ярък израз в езика тя получава чрез глаголните времена. Морфологичната категория време в българския език е нееднозначно интерпретирана от изследователите. Най-разпространено е виждането, че нашият език притежава категория време, в която се включват девет грамемии (история на въпроса вж. у Куцаров 2007: 204 – 249). Ив. Куцаров намира основание да раздели традиционно възприеманата деветчленна морфологична категория време в българския език на три отделни категории: време, чието семантично съдържание се основава на отношението на действието към изказването, като това отношение може да бъде три вида – *предходност*, *едновременност* и *следходност*; вид на действието със семантично съдържание „отношение между действие и резултат от действие в един и същ ориентационен момент“, където се противо-

поставят *результативни* и *нерезультативни* форми, и так сис, чието семантично съдържание се основава на „отношенията на действие към действие“, а формите се противопоставят на *относителни* и *не-относителни* (Куцаров 2007: 244 – 262). В тази статия ще разгледаме някои лексикални средства за изразяване на категорията ‘темпоралност’ в широкото ѝ разбиране, включвайки едновременно значения като предходност ~ едновременност ~ следходност, резултативност и относителност. В съвременния полски език може да се говори само за три глаголни времена: сегашно, минало и бъдеще време, като резултативността и относителността като цяло не са граматикализирани, освен ако не се взема предвид непълноценният във функционално отношение плусквамперфект (*czas zaprzyszły*), който е факултативен член на полската глаголна система с предимно стилизираща функция (по въпроса вж. напр. Кънчева-Иванова 2008). Така глаголните времена се намират в центъра на изучаването на семантичната категория темпоралност. В същото време в темпоралната актуализация на изказването участват и лексикални средства, които създават контекст на граматичните форми. Сред възможните лексикални средства, които съпътстват глаголните форми, най-голям интерес за нас представляват темпоралните наречия, които влизат в ролята на универсален модификатор. Отношението между глаголната форма, смятана за примарен елемент на изречението, и адвербиалния израз, който е подчинен контекстен елемент, разкрива структурата на езиковото време. В него говорещият класифицира и подрежда събитията по свой ред, който не съвпада с хронологичното време и който е организиран около чисто езиковото понятие за сегашност. Така лексикалните елементи или подкрепят, или дублират значението на граматичните форми, или го нарушават (Гугуланова 2001: 192 – 193). Ролята на лексикалните средства е особено важна в езици като полския, където липсва граматикализиран израз на значения като относителност и резултативност. Особен интерес за нас предизвиква взаимодействието между граматическите значения на глагола и лексикалните модификатори на тези значения в семантиката на изречението, като това е един от аспектите на взаимодействието между граматика и лексика в езика. От възможните лексикални средства, влизащи в семантичния инвентар на темпоралността, тук ще представим ролята на три темпорални наречия – **сега**, **тогава** и **вече**, в съпоставка с някои от функционално-семантичните им съответствия на полски език.

СЕГА. Показателното наречие сега, с еквивалент в полския език *teraz*, има интересна семантична структура. Първото и основно значение, което му се приписва в българския език, е: „В това време, в тоя миг или час, ден, година, когато говорим“ (БТР 2005: 873), или най-общо 'в момента, в който се говори', например: *Seга si misля колко млад съм бил тогава.* // *Teraz sobie myślę, jak młody wtedy byłem* (ПВ). Този момент обаче може и да бъде с по-широк обхват и да визира настоящото време около момента на говорене: *Мъжете са овчари, малцина са занаятчии и рибари. Всички се връщат сега от бреговете на Бялото море.* // *Mężczyźni są owczarzami, nieliczni to rzemieślnicy i rybacy. Wszyscy wracają teraz znad brzegów Łorza Egejskiego* (АД); *Ojciec i stryj Tomasza są teraz w Polsce w wojsku i też biją się z Rosjanami* // *Бащата и чичото на Томаш сега са в Полша, в армията и също се бият с руснаците* (СзМ). В тази си функция сега и *teraz* изпълняват ролята на модификатори, сигнализиращи едновременност. В същото време моментът, към който сега и *teraz* се съотнасят, може да не е т.нар. момент на говоренето, или моментът на изказването, а минал ориентационен момент: *Teraz wkraczała ciężko, srogo, cierpięliwie, jak obrażona matka, jak stara, niepotrzebna kobieta* // *Сега тя пристъпваше тежко, строго, страдалчески, като обидена майка, като жена стара и ненужна* (МК); *Бях се облякъл и сега отново прозорецът ме притегляше с всички сила към себе си.* // *Byłem ubrany i teraz okno znów przyciągało mnie ku sobie* (ПВ). В тези случаи наречията сега и *teraz* изпълняват ролята на относителни модификатори. В същото време както наречието сега, така и полското му съответствие *teraz* могат да означават „в най-близкия момент след момента на говорене“ (Кошельов 1997: 242), или изобщо 'в скоро време': *Ходил при онези да иска 100 лева, те го изпъдили, нахокали го. Ще го видиш сега в неделя – кокалите им ще смаже!* // *Poszedł przedtem do tamtych, chciał sto lewów, przepędzili go i zwymsłali. Zobaczysz go teraz, w niedzielę – gnaty im poprzetracą!* (АК), а също и „в най-близкия момент преди момента на говорене“ (пак там: 242): *Teraz Róża usiadła i pozwoliła swojej twarzy zmierzchnąć* // *Сега Роза седна и позволи на лицето си да угасне* (МК). Ив. Гугуланова определя това наречие според моментите, разположени най-близко до момента на говоренето, като „разтегнато сега“, което означава „почти сега“ (Гугуланова 2001: 196; вж. също Мелчук 1985).

Тези наречия (сега / teraz) често не се придружават от допълнителни пояснения за момент или период на действие, особено при ситуационен дейксис. Опозицията между сегашен момент и минал или (по-рядко) бъдещ момент се обуславя от ситуацията. При текстов дейксис опозицията се неутрализира и ориентацията във времето се определя от речевия акт (Мостовска 2004: 147). Нерядко обаче се акцентира на противопоставянето между 'преди' и 'сега' експлицитно: *Dawniej, jeżeli zniknął, Antonina na pytania odpowiadała: „Tomasz do Akulonistów znowu poleciał“, teraz „Tomasz w budzie“.* // **Преди**, ако изчезнеш, Антонина отвърщаше на въпросите къде е: „Томаш пак изтича до Акулонисови.“ **Сега**: „Томаш е в колибата.“ (СЗМ); **Скоро** отрязках една глава за такова нещо и **сега** плащам на вдовицата, защото покойният остави шест дребни деца, които мрат от глад. // *Niedawno ściałem jednego za coś takiego, a teraz płacę wdowie, bo nieszczęśnik zostawił sześćcioro drobiazgu, które głodem przymierają* (АД).

Teraz се открива и като допълнително средство в полския превод (най-често във функцията на относителен модификатор), отсъстващо в българския текст: *Аз, най-жизнерадостната и упорита между връстниците си, бях потънала в безизходна тъга* // *Do niedawna najweselsza i najbardziej uparta spośród rówieśników, pogrążyłam się teraz w smutku i zniechęceniu* (БД – О).

ТОГАВА. Речниковото значение на показателното местоименно наречие за време тогава се определя по следния начин: „В онова, определено друго време, в споменат или посочен друг момент преди или по-късно, но не сега“ (БТР 2005: 973). Функционално-семантичен еквивалент на българското наречие тогава в полския език е наречието **wtedy** със синонимни варианти **wówczas**, **wtenczas** и др. Близко, но много по-лаконично и по-общо е представено значението на **wtedy** в полските речници: „в това време“ (Нов речник 2002: 1153). Както се вижда и от речниковата дефиниция, тогава може да се отнася както до посочване на определен минал момент (най-често), така и да показва бъдещ спрямо момента на говорене момент. Р. Гжегорчикова определя значението на **wtedy** като 'едновременност' (Гжегорчикова 1975: 113), но би следвало да се уточни, че тази едновременност е спрямо ориентационен момент, различен от момента на говорене (най-често минал), например: *Wjechali w dziedziniec – Tomasz siedział wtedy obok Grzegorzunia, który, za stary, żeby pracować, zajmował się pleczeniem koszyków.* // *Влязоха в двора –*

тогава Томаш седеше до Гжегож, който, прекалено стар, за да работи, плетеше кошници (CzМ). Следователно, най-общо казано, наречията *тогава* и *wtedy* могат да изпълняват функцията на предходни, а също и на следходни модификатори, но най-типична за тях е употребата им като относителни модификатори, което личи и от възможността на *тогава* често да се съчетава с относителни глаголни форми в българския език. М. Банко посочва наречието *wtedy* като един от възможните начини за изразяване на относителна темпорализация в полския език (Банко 2004: 164). Това наблюдение се потвърждава и от редица примери, в които *wtedy* се явява като допълнително добавен елемент в полския текст, служещ за предаването на значението относителност, за което българският език има граматични средства: *И бе влязла в бара, който се намиреше до самия вход, с надеждата, че едно силно кафе можеше да я отрече, да ѝ помогне да дойде на себе си.* // *Wtedy zaszła do baru przy wejściu, bo pomyślała, że otrzeźwi się mocną kawą i przyjdzie do siebie* (ДД).

Показателните наречия *тогава* / *wtedy* заемат основно място и в текстовия дейксис. В анафорична функция *тогава* / *wtedy* се поставят в темпорално отношение преди *sega* / *teraz* и назовават период, който е бил споменат конкретно, или се отнасят до по-общ минал момент, за който се знае от текста, въпреки че понякога може да се поставят във времето и след момента на говорене (Мостовска 2004: 147): *Seга си мисля колко млад съм бил **тогава** – прекалено млад за моите трийсет години.* // *Teraz sobie myślę, jak młody **wtedy** byłem – zbyt młody jak na trzydzieści lat* (ПВ). Употребени във функцията на катафора, показателните наречия за време *тогава* / *wtedy* винаги се поясняват от описание на време или от подчинено обстоятелствено изречение за време (Мостовска 2004: 147): *Być może spróchniałe wierzby, młyny, chaszczce na brzegach są szczególnie wygodne dla istot, które ukazują się oczom ludzkim tylko **wtedy**, kiedy same sobie tego życzą* // *Може би изгнилите върби, водениците, гъсталаците по бреговете са особено удобни за съществата, които се показват пред хорските очи само **тогава**, когато самите те искат* (CzМ). *Тогдава* и *wtedy* са модификатори, които се характеризират с изключително висока фреквентност както в българския, така и в полския език, като наблюденията са базирани на ексцерпиран от художествената литература материал.

ВЕЧЕ. Елементът 'време' се открива и в сложната семантична структура и на лексемите *вече* в българския език и *już* в полския език. Тези лексеми, разглеждани често в опозиция с лексемите *още* / *jeszcze*, неведнъж са предизвиквали интереса на учените. В езиковедската литература те заемат място, средно между наречията и частиците. Ст. Георгиев определя *вече* като „наречна частица“ (Георгиев 1978: 26), а в полската академична *Грамматика на съвременния полски език. Морфология* (в частта под редакцията на Р. Ласковски) *już* заедно с *jeszcze* 'още', *dopiero* 'едва', *nawet* 'дори, даже', *akurat* 'точно', *właśnie* 'именно; тъкмо, току-що' и други лексеми, традиционно причислявани или към групата на наречията, или на частиците, се представят като лексеми във функцията на прагматични оператори, променящи състава на пресупозициите, носени от изречението, обединени под названието модализатори (*modalizatory*). Модализаторите се разглеждат като клас автосинтагматични лексеми, които влизат в отношение на синтактична зависимост с произволно избран член на изречението и които се отличават със свобода на словореда (в линейната структура на изречението модализаторът може да заема място пред произволно избран член на изречението) (Грамматика 1999: 64). Конкретно в тази статия ние ще обърнем внимание на ролята на *вече* и *już* като темпорални модификатори. М. Коритковска определя най-общо значението на *już* в подобни случаи като сигнализиране на *предходност*, която се съпътства допълнително от *результативност* (вж. Коритковска 1998: 223). По-склонни сме да се съгласим със Ст. Георгиев, според когото „с лексемата *вече* се изразява по-скоро принакът приключеност, отколкото значението за предходност спрямо момента на говорене“ (Георгиев 1978: 26), като „приключеност“ може да се тълкува и като „результативност“.

Според повечето изследователи темпоралното значение на този тип лексеми (като *вече* и *още*) става ясно единствено от контекста (Шчепан 1983: 274). Най-ярка е ролята на *вече* и *już* като темпорални модификатори в случаите, в които се подчертава резултативният характер на действието, изразено с резултативна глаголна форма в българския език (най-често перфект или плусквамперфект) или с претеритна форма в полския език (по-често от свършени глаголи). Това е един много типичен контекст за тези лексеми. Редица изследователи акцентират върху връзката между *вече* и *още* не и резултативната семантика. М. Лакова забелязва, че „наречията *вече* и *още* (не + глагол)

са диагностичен контекст за времената перфект, плусквамперфект, бъдеще предварително и бъдеще предварително в миналото, когато тези времена означават ретроспективна посока на вниманието на говорещия върху събитията“ (Лакова 2009: 84). Изследователката също така обръща внимание, че с въпросните наречия както свършените, така и несвършените глаголи означават ’резултантно състояние’, налично в момента на говоренето (Лакова 2009: 85). По този начин вече и *już* влизат в ролята на резултативни модификатори: – *Не бива да говориш така! Това значи да затвориш вратата към живота. / – Аз съм я затворила вече.* // *Nie wolno ci tak mówić! To znaczy, że zamkasz sobie furtkę do życia.* / – *Już ją zamknęłam* (ДД); *Wszystko oficjalne, co można było robić wieczorami, już się odbyło.* // *Всички официални вечерни срещи вече бяха приключили* (JW). За резултативната функция на *вече* / *już* свидетелстват множеството примери, в които в българския език има само резултативна глаголна форма (перфект или плусквамперфект), а в полския език при превода се налага и добавяне на *już*, за да се придаде резултативен характер на действието (или да се представи като налично състояние): *Дъждът бе престанал и всички слязоха от колата.* // *Przestało już padać, więc wysiedli z wozu* (ДД); *Слънцето се беше скрило, но денят в планината не си отиваше.* // *Słońce już się skryło, ale dzień jeszcze się w górach nie kończył* (АД); *Хората бяха се събрали край гората и Тихик видя, че Бикоглавия им говори нещо.* // *Chrześcijanie zgromadzili się już na skraju kniei i Tichik dostrzegł, że Bykogłowy do nich przemawia* (ЕС). По степен на фреквентност *już* представлява най-често срещаният лексикален модификатор, с помощта на който се предава резултативно съдържание в езици като полския, където липсва граматикализирана резултативност.

В тази статия се опитахме да покажем най-общо функциите на три лексикални модификатора, сигнализиращи в основните си значения едновременност, относителност и резултативност. Поради сложната семантична структура на темпоралните наречия често се наблюдават преходни случаи, в които едно наречие може да изпълнява функциите както на предходен, така и на относителен, или на относителен и в същото време на резултативен модификатор. При тези обстоятелства важна роля изпълнява глаголната форма, с която лексикалните средства се съчетават, а също и контекстът.

ЛИТЕРАТУРА

- Банко 2004:** Bańko, M. *Wykłady z polskiej fleksji*. Warszawa, 2004.
- БТР 2005:** Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. Четвърто издание. Допълнено и преработено от Димитър Попов. София, 2005.
- Георгиев 1978:** Георгиев, Ст. Семантика на наречията за време в съвременния български език. // *Славистични проучвания в чест на VIII международен славистичен конгрес*. Великотърновски университет „Кирил и Методий“, 1978, 21 – 31.
- Гжегорчикова 1975:** Grzegorzczukowa, R. *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975.
- Грамматика 1999:** *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Pod red. R. Grzegorzczukowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla. Warszawa, 1999.
- Гугуланова 2001:** Гугуланова, Ив. Лексикални средства за изразяване на семантичната категория темпоралност в българския език. // *Традиция и съвременност в българския език*. София, 2001, 192 – 198.
- Коритковска 1998:** Korytkowska, M. Uprzedniość, rezultatywność a zdania czasowe w języku bułgarskim i polskim. // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 34. SOW, Warszawa, 1998, 205 – 224.
- Кошельов 1997:** Кошелев, А. Д. Наречие *сейчас* (ядро и прототипы). // *Логический анализ языка. Язык и время*. Москва, 1997, 241 – 252.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език*. Морфология. Пловдив, 2007.
- Кънчева-Иванова 2008:** Кънчева-Иванова, Л. За мястото на плюсквамперфекта в полската глаголна система. // *Паусиеви четения. Интеркултурният диалог – традиции и перспективи. Езикознание*. Пловдив 27 – 28 ноември 2008 г. Научни трудове, т. 46, кн. 1, сб. А, 2008, 529 – 542.
- Лакова 2009:** Лакова, М. Перфектът в съвременния български книжовен език. // *Проблеми на граматичната система на българския език – глагол*. София, 2009, 51 – 138.
- Мелчук 1985:** Мельчук, И. А. Семантические этюды. 'Сейчас' и 'теперь' в русском языке. // *Russian linguistics*, № 9, 257 – 279.
- Мостовска 2004:** Мостовска, М. *Показателните местоимения в полския език и техните български функционални съответствия*. Велико Търново, 2004.
- Нов речник 2002:** *Nowy słownik języka polskiego*. Pod red. E. Sobol. Warszawa, 2002.
- Речник на българския език 2008:** *Речник на българския език*. Том XIII. Поен – прелестно. София, 2008.
- Щепан 1983:** Щепан, Й. Выражение временных значений в простом предложении в чешском и русском языках. // *Сопоставительное изучение русского языка с чешским и другими славянскими языками*. Москва, 1983, 272 – 287.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- CzM** – Cz. Miłosz. *Dolina Issy*. Kraków, 2000 // Ч. Милош. *Долината на Иса*. София, 1994 (превела от полски Галина Белинска).
- JW** – Janusz L. Wiśniewski. *Samotność w sieci*. Grypyk. Warszawa, 2001. // Януш Вишневецки. *Самота в мрежата*. София, 2009 (превела от полски Амелия Филипова).
- МК** – M. Kuncewiczowa. *Cudzoziemka*. Warszawa, 1980. // М. Кунцевичова. *Чужденка*. София, 1985 (превела от полски Малина Иванова).
- АД** – Антон Дончев. *Време разделно*. София, 1997. // А. Donczew. *Czas wyboru*. Warszawa, 1967 (przeł. Halina Kalita).
- АК** – Алеко Константинов. *Избрани творби*. София 1974 (Бай Ганьо). //А. Konstantinow. *Vaj Ganiu*. Warszawa, 1986 (przeł. Franciszek Korwin-Szymanowski).
- ДД** – Д. Димов. *Осъдени души*. София, 1977. // D. Dimow. *Skazańcy*. Warszawa, 1974 (przeł. Teresa Dąbek-Wirgowa).
- ЕС** – Е. Станев. *Събрани съчинения в седем тома. Том шести. Легенда за Сибин, преславския княз. Тихик и Назарий*. София, 1982. // E. Stanew. *Legenda o księciu preślawskim Sybinie. Tichik i Nazariusz. Łazarz i Jezus*. Warszawa, 1983 (przełożyła Teresa Dąbek-Wirgowa).
- ПВ** – Павел Вежинов. *Звездите над нас*. София, 1969 // Paweł Weżinow. *Gwiazdy nad nami*. Warszawa, 1977 (przeł. Dimitrina i Jacek Bukowscy).